Ольга Гурова

Тіло і речі: історія нижньої білизни в Радянській Росії

*Переклад з російської Олесі Остапенко**

У сучасному суспільстві відбуваються зміни ролі й статусу тіла. Соціологи доходять висновку, що тіло набуває особливої значущості у конструюванні ідентичностей, а проект людського "я" сьогодні стає проектом власного тіла [Shilling 1993: 1]. Про це свідчить властива сучасній людині турбота про тіло, яка щодня проявляється у тисячах дрібниць: у переживаннях, пов'язаних з появою зморщок або із зайвою вагою, у ритуалах догляду за собою, у відвідуваннях соляріїв та терапевтичних кабінетів, що вже перетворилося на культ [Липовецки 2001]. Підвищену увагу до тіла західні теоретики пов'язують зі входом суспільств у стан постмодерну і становленням споживацького суспільства [Featherstone 1991, 1995; Lury 1996]. Однак цікавим є той факт, що тіло стає об'єктом уваги і особливої турботи не тільки у західних споживацьких суспільствах. Так, тіло було об'єктом пильної уваги і впливу в інший час і в іншому культурному контексті – в 1917–1930-ті роки в Радянській Росії. З чим пов'язаний цей факт? У даній роботі розглядається одна із можливих відповідей на поставлене запитання. Як емпіричний приклад обрано історію речей, а саме предметів нижньої білизни як речей, близьких до тіла[1].

---

* Після передання статті до публікації у збірнику авторка опублікувала монографію на цю саму тему; див.: Гурова О. Советское нижнее белье: между идеологией и повседневностью. – М.: Новое литературное обозрение, 2008. – 288 с.

Революційний "переворот культур"

Революційний проект більшовиків, який мав за мету усуспільнення соціального життя, приніс значні зміни в кожну із його сфер. Існує думка, що цей ледь не найамбіційніший проект у російській історії, по суті, є антропологічним: основною мішенню соціального моделювання стає людське тіло, через м'який дисциплінарний вплив на яке твориться нова особистість.

Таке становище обумовили соціальні процеси, які відбувалися у післяреволюційні роки: зміна влади, реконструювання політичної, економічної системи, культури й побуту. Реформи супроводжувалися масовими переселеннями сільських мігрантів, які прибули до міст у 1920-ті роки [Rittersporn 1991: 32]. Селянські мігранти, потрапивши в нове середовище, втратили звичні побутові й тілесно-гігієнічні практики. Міська культура відрізнялася від сільської культури, вона потребувала іншого способу життя, культурно-побутових звичок, гігієнічних навиків.

У результаті цих соціальних зрушень відбувався революційний переворот культур. Усталений раніше порядок, коли дискурс належав таким культурно превалюючим класам і групам, як дворянство або інтелігенція, був порушений. Внаслідок цього з'явилась унікальна можливість для спостереження над процесом створення численних заходів з навчання широких мас – селянства і робітників – елементарних, із сьогоднішньої точки зору, культурних практик. Йшлося про вміння доглядати тіло та дотримуватися найпростіших правил гігієни – використовувати рушник, чистити зуби, не плювати на підлогу, застилати стіл скатертиною. Нова влада формувала нову особу, яка повинна бути, щонайперше, здоровою і культурною.

У контексті цієї ситуації з'явилася масова нижня білизна, вона, як і носовик або скатертина, стала цивілізуючим засобом, тобто засобом, який сприяв набуттю гігієнічних навичок.

Проблеми соціальної гігієни і поява масової нижньої білизни

Питанням конструювання і виробництва чоловічої білизни в радянський час надавалася значна увага, про що свідчить той факт, що масовий випуск нижньої білизни починався з пошиву спіднього для армії[2]. За зразок бралася дореволюційна білизна царської армії, виконана у спрощеному варіанті: вона поверталася до вжитку у вигляді пошитих із бязі кальсонів і нижньої сорочки. Перша радянська масова нижня білизна вирізнялася простотою, аскетичністю, гігієнічністю і вузьким асортиментом. Так, у 1920–

30-ті роки в номенклатурі однієї із вітчизняних фабрик було всього "4 види чоловічих кальсон, кілька видів примітивних сорочок, панталони і один вид бюстгальтерів"[3].

Перші пореволюційні роки характеризувалися проблематизацією тілесного життя: революція починала вести боротьбу з проявами нецивілізованості, некультурності. Ця боротьба відбувалася під егідою соціальної гігієни – науки, покликаної, за трактуванням американської дослідниці Сьюзан Соломон, відповідати за збереження соціального здоров'я нації [Solomon 1990: 143].

Соціальна гігієна й відповідні практики (серед яких, зокрема, використання нижньої білизни і правильне поводження з нею) ставали популярними з кількох причин, серед яких – слабке здоров'я населення як наслідок поширення таких хвороб як сифіліс, тиф, туберкульоз і трахома[4]. У 1920-ті роки – період активізації наукових контактів радянських медиків із зарубіжними вченими – заакцентувалася важлива особливість, пов'язана із захворюваннями, яка й визначила розвиток даної науки. Йшлося про конструювання цих хвороб – радянські медики розцінювали їх не як бактеріологічні недуги, а як такі, що породжені соціальними причинами. Йшлося про соціальні хвороби, "які розвиваються через неправильний спосіб життя" [Туберкулез 1923: 18].

Подібний підхід до конструювання захворювань провокував артикуляцію соціальної ситуації як "побутового безкультур'я": масова преса змальовувала робітничі бараки, які перетворились у розсадники бруду і соціальної патології: хуліганства, пліток, побиття дружин, лайки, відсутності елементарної гігієни. Боротьба за подолання цих явищ кваліфікувалася як будівництво нового побуту [Волков 1996: 207].

У цьому контексті розгорнулись активні дебати про гігієну. Їх мета ілюструється фразою Н. К. Крупської: "Нам потрібно одночасно ліквідувати три наслідки минулого: неграмотність політичну, неграмотність технічну і неграмотність гігієнічну" [Соловьев 1925]. Боротьба з гігієнічною неграмотністю велася в популярних масових журналах, у рубриках "За новий побут", які у той час можна було зустріти у будь-якому популярному засобі масової інформації. Активну участь у дискусіях брали радянські письменники й художники, у середовищі яких визрівала ідея "життєустрою" – зміни повсякденності відповідно до революційної "диктатури смаку"[5].

У масовій пресі кінця 1910–20-х років тема особистої гігієни демонструє явний зв'язок між нижньою білизною та тілесним/зовнішнім брудом. Звернемося до визначення нижньої білизни

у статті "Натільний одяг": "[До натільного одягу] слід віднести білизну, тобто ту частину одягу, яку одягають безпосередньо на шкіру. Для жінок – це сорочка, панталони, ліфчик і панчохи; для чоловіків – сорочка, кальсони, шкарпетки або онучі. Натільна білизна... вбирає у себе всілякі виділення шкіри, (яка) виділяє піт і сало" [Ноневич 1929: 29].

Цитата вказує на зв'язок категорій "білизна" і "шкіра", який досягається через категорію "всотування" Нижня білизна трактувалася як засіб, який регулює виділення шкіри як тілесної частини й утворює межу, яка перешкоджає розповсюдженню власного бруду тіла. Подібний підхід ілюструє уривок з буклету "Гігієна повсякденного життя" А. Н. Ноневича: "(н)атільна білизна, з одного боку, захищає шкіру, а з іншого – вбирає в себе всілякі виділення шкіри. Шкіра ж постійно виділяє піт і сало; зі шкіри лущиться її верхній шар. Все це потрапляє і на білизну... Потрібно тільки не забувати, що і панчохи, і онучі потрібно частіше прати і одягати чистими. Більшість чоловіків мають звичку носити онучі, поки вони не згниють. Це так само шкідливо для ніг, як взагалі брудна білизна для шкіри і тіла" [Ноневич 1929: 29–31].

У цьому тексті тіло відсутнє як цілість і присутнє в образі його частини – "шкіри" Згадки про тілесні виділення – "піт", "сало", "верхній шар, який лущиться", використання слів і виразів "лущиться", "виділяти сало", "поки не згниють" із сучасної точки зору можна розцінити як мовне "зниження" – вульгаризм. Такі категорії, зрозумілі соціальним групам, до яких апелювалося, були характерними для масового гігієнічного дискурсу.

Наведені цитати є уривками із тематичних брошур, присвячених гігієні повсякденного життя. Такі брошури, винахід 1920-х років, містять інформацію про те, як організувати новий культурний, тобто гігієнічний і здоровий, побут. Про це свідчать назви серій, наприклад, "За здорове життя", або заголовки видань типу "Гігієна й здоров'я робітника і його родини" Такі книги видавалися відносно невеликими накладами – максимальний із зустрінутих склав 150 тисяч [див: Пупарева 1932], при кількох десятках найменувань. Книги мали невеликий формат, незначну кількість сторінок і символічну вартість – для того, щоб уміститися "в кожній кишені" У брошурах часто мовиться про належний стан гігієни побуту і рекомендації з ведення здорового способу життя. Інформація незрідка викладалася ультимативно, у формі інструкцій і м'яких, але наполегливих вказівок. Роль "мовця", як правило, виконував "лікар", "доктор" або "професор"

Професор І. Кашкадамов у розділі статті "Як бути чистим без бані", опублікованій у журналі "Гігієна і здоров'я робітничої

родини", відзначав, що "тепер користування банею, як відомо, ускладнено: бані перевантажені і потребують ремонту, не вистачає окропу, мила, мочалки тощо. Тому важливо ознайомитись із способами, як зберегти чистоту тіла без бані... Найголовніше, зрозуміло, якомога частіша зміна білизни і охайне утримання одягу. Останнє важливе тому, що білизна, а також весь одяг у цілому вбирає виділення шкіри, піт. Наскільки велика кількість шкірних виділень, видно з того, що пуд ношеної білизни містить до 2 фунтів бруду, а при тривалому носінні навіть до 4 фунтів. Найбільше брудняться шкарпетки, менше сорочки і ще менше кальсони" [Кашкадамов 1923, № 3: 14].

Основною категорією у текстах про нижню білизну була "чистота": білизна має всотувати, але при цьому має бути чистою: "ми неодноразово говорили, як важливо завжди носити чисту білизну..." [Соловьев 1925: 43], "Про чистоту тіла, про її величезне значення для нас доводиться говорити і нагадувати на кожному кроці" [Дубянская 1926а: 11]. Як наслідок, порушувалося питання про "режим охайності" [Сулима-Самойло 1928: 6] – кількість комплектів білизни, частоту її зміни і про прання як спосіб догляду за білизною.

Достатньою забезпеченістю вважалася наявність двох комплектів: "необхідно не менш ніж 2–3 зміни білизни, щоб була можливість утримувати тіло в чистоті" – йдеться у буклеті 1926 року [Федерольф 1926: 13]. "Кожний член селянської родини повинен мати принаймні дві зміни білизни... поки одна зміна носиться – інша знаходиться у пранні", – рекомендувала брошура 1928 року [Сулима-Самойло 1928: 6].

У тісному зв'язку з кількістю комплектів обговорювалася частота зміни білизни. "...Регулярно, не рідше, ніж раз на тиждень і вже, в усякому разі, не рідше, ніж раз на 10 днів, білизну треба змінювати" [Гуревич 1947: 15].

Запропоновані норми кількості комплектів і частоти зміни білизни дозволяють оцінити відмінність стандартів чистоти післяреволюційного тіла від сучасного стандарту. Людина 1920-х років була менш чутлива до бруду і тілесних виділень, що властиве сьогоднішній людині, яка бореться з ними наполегливо, за допомогою різноманітних гігієнічних засобів, тампонів і лосьйонів – і прагне знищувати їх ще до появи на межі зі "світом" Людина початку XX століття мала невелику кількість засобів для підтримання чистоти: шкіра, а також натільна білизна милася (і пралася) за допомогою природних засобів або мила.

Історія гігієни розвивалась у напрямку спрощення та збільшення кількості заходів боротьби з тілесним брудом, поступової

відмови від публічного обговорення цих заходів та їх рутинізації. Такі зміни свідчать про інтенсифікацію турботи про себе та зміну структури особистості та соціальної структури у бік індивідуалізації[6]. Рекомендоване збільшення необхідної кількості й частоти зміни білизни слід розцінювати як перший крок у межах вказаного напрямку історичного розвитку тілесності.

Білизна вбирає тілесний бруд, якого треба позбавлятися, – одним із перших заходів з усунення бруду і практикою поводження з білизною є прання. "Прання має повністю відновлювати усі властивості тканини білизни (чистоту, м'якість, проникність для повітря). Для цього білизну слід виварювати з лугом і прати з милом у гарячій воді" [Лютович 1927: 17–20]. Часто прання було складним процесом, особливо, коли мова йшла про постільну білизну, яка за своєю суттю, значенням і властивостями наближається до натільної білизни. У журналі "Работница" періодично з'являлися статті під заголовком типу "Як прати білизну" із таким змістом: "(н)напередодні, змочивши теплою водою, натерти кожну річ з обох боків милом, розстеливши її на столі або в кориті, потім, туго склавши кожну річ окремо, покласти все в котел на всю ніч, без води. Наступного дня білизну треба відмивати у гарячій воді: за ніч бруд на білизні буде з'їдений милом, і тому білизна буде легко відпиратися. Мила додавати не потрібно, а ретельно відмити в 2 водах, потім покласти в бак і прокип'ятити. У бак класти вільно, не набиваючи, кип'ятити 15 хв. Добре до баку додати по одній ложці нашатирного спирту на кожну партію білизни. Коли білизна прокипить, її треба вийняти, відмити, прополоскати, підсинити, добре викрутити і висушити" [Как стирать 1927]. "Кип'ятити білизну потрібно обов'язково, щоб убити паразитів і заразних мікробів" [Ершова 1931: 47].

Наведені цитати дозволяють зробити висновок, що нижня білизна з'явилась у ланцюжку категорій "нижня білизна" – "шкіра" – "тіло", зв'язок яких опосередковували категорії "всотування" – "виділення" – "чистота" В контексті ідеології тіла 1920-х років тіло з'явилося в основному в гігієнічному дискурсі, а формування тіла означало створення чистого і здорового тіла. Таке ж завдання виконували функції нижньої білизни.

Функції нижньої білизни

Згідно з концепцією англійського антрополога Мері Дуглас, чистота є основою безпеки соціуму. Трактуючи категорію "бруд" у широкому сенсі, метафорично, Дуглас пише, що "уникання брудного" відбувається як на рівні соціальної структури, де здій-

снюється маргіналізація нечистих, невизначених, нечітких її елементів, так і на рівні повсякдення, де також відбувається виключення бруду з метою захисту соціального тіла. Брудне містить ідею небезпеки, відповідно, завдання соціуму зводиться до його вичленування і відділення [Дуглас 2000].

Перша функція нижньої білизни відповідає ідеям соціальної гігієни і полягає в охороні "світу" від тілесного бруду. Збираючи індивідувальний бруд, білизна не дає йому розповсюдитися, тому особливе значення набувала практика використання білизни, а також "прання", "кип'ятіння" або "прожарювання" Тісно пов'язана з назвою інша функція – функція захисту тілесності від зовнішнього бруду: "Виходячи з виразу німецького гігієніста М. Паттенкоффера, який назвав одяг "рухомим житлом", він за своїм призначенням відповідає житлу. "Подібно житлу, одяг оберігає наше тіло від шкідливої дії зовнішнього повітря, яку воно може справити своєю температурою, вологістю, вітром, пилом тощо і викликати наслідки спочатку на самій шкірі, а потім і у всьому організмові" [Кашкадамов 1923, №15: 10].

Окрім вказаних гігієнічних функцій, білизна задовольняє ще одну потребу – в захисті від холоду і збереженні тепла, а разом з цим і в збереженні репродуктивного здоров'я.

Заслуговує на увагу той факт, що, хоча основна увага радянської легкої промисловості в довоєнний час була зосереджена на чоловічій білизні [Демиденко 2000: 24], настанови з приводу турботи про тілесний низ були звернені до жінки. Об'єктом турботи стала мати робітника або селянського сімейства. Настанови для неї містились у сюжетах, присвячених гігієні жіночого тіла загалом і тіла вагітної жінки зокрема: "жінкам слід завжди носити панталони і робити їх закритими. Це запобігає забрудненню статевих органів і вберігає від багатьох жіночих захворювань" [Коневич 1929: 29–31].

Лікар відзначає: "Багато жінок недостатньо уважно ставляться до себе під час менструації. Під час менструації носити теплі закриті панталони обов'язково[7]; тримання в теплі ніг і нижньої частини живота є кращим попереджувальним засобом від хронічних захворювань жіночих статевих органів" [Гигиена 1932: 2].

В іншій цитаті доцент Свердловського акушерсько-гінекологічного інституту А. А. Богданов у статті "Гігієна жінки" говорить про те, що "(ж)інка має носити закриту білизну, особливо під час місячних, щоб уникнути охолодження тіла і ніг, і запобігти забрудненню... [При вагітності] носильну і постільну білизну необхідно по можливості частіше змінювати. Одяг вагітної не повинен заважати її рухам, не повинен тиснути на живіт і груди, щоб не перешкоджати розвитку грудних залоз... Краще за все носити

бокові підв'язки і спідницю, пристібнуту до ліфчика, тоді вся вага одягу припадає на плечі" [Богданов 1936: 18–19].

Таким чином, формування здорового і чистого тіла мало за кінцеву мету створення продуктивної тілесності. Про це свідчить основне значення білизни, яке полягало в продовженні роду шляхом збереження чистоти і здоров'я тіла. Такі можливості забезпечувалися властивостями нижньої білизни – теплом і гігієнічністю.

Властивості нижньої білизни

"Для тепла – не для красы/Шьет нам Родина трусы", – згідно з тодішніми масовими уявленнями, людині не потрібна красива білизна, різноманітні складні конструктивні моделі й пристосування. Достатні функціональні варіанти, які вбирають піт, захищають шкіру, тіло і зберігають тепло. Цим вимогам відповідала білизна, виготовлена вітчизняною легкою промисловістю, зокрема, московським трестом "Мострикоб", ленінградською фабрикою "Красное знамя" та іншими підприємствами. Відсутність вибору у масовій пресі пояснювалася технологічною раціональністю: наприклад, на фабриці "Москвошвей-4" "раніше... робилися десятки фасонів. Але (до) кожного фасону доводилося пристосовувати машини, інструкторів, працівниць, розцінки. Правління фабрики довело тресту нераціональність цього, і тепер на фабриці шиються всього кілька фасонів" [Москвошвей 1928: 7]. Подібна заява не викликала обурень, вона – у дусі часу. У тому ж дусі витримано зміст виданого у 1920-х рр. одного з кількох патентів на "спосіб виготовлення креслень для одноманітного розкрою предметів одягу" з метою "швидкого і точного обліку правильності норм видачі матеріалу"[8]. Краще просто – але кожному.

Стосовно естетичних характеристик білизни, то вони зазвичай не обговорювалися, були незначущими, оскільки білизна не пов'язувалася з конструюванням тілесної краси або сексуальності. Більшовицька концепція краси протистояла міщанським псевдорозкошам. Радянську естетику ілюструвала фраза Маяковського: "Елегантність – це 100% корисність, зручність речей і простір житла"

Важливим, однак, є питання про зручність. "Білизна має бути викроєна і пошита так, щоб при носінні її не відчували. Вона не повинна стискати груди і перешкоджати диханню, не різати під пахвами, не затягувати у колінах... Шви на білизні мають бути плоскими, охайно зашитими "запошивкою" По можливості слід уникати швів, які стирчать, щоб бруд не накопичувався під швами" [Кулябко-Сучкова 1931: 3–5].

Матеріали, з яких виготовлялася білизна, рекомендувалося підбирати спеціально – вони повинні бути повітропроникні, гігроскопічні та гігієнічні – все це пов'язувалося з підтриманням чистоти і здоров'я. "(Б)ілизну слід робити з матеріалу, що легко переться, щоб можна було частіше її міняти" [Ноневич 1929: 29–31]. Вовняна тканина не підходить для цієї мети, тому що вона хоч і тепла, але "дуже швидко заяложується і забруднюється" [Семашко 1930: 23].

Важливим був колір тканини. Відповідно до рекомендацій, він має бути білим, що узгоджується з етимологією слова: "білизна" – вироби із полотна або іншої білої тканини [Черных 1993: 94]. "Білому кольору має надаватися перевага, тому що на ньому будь-яке забруднення виявляється швидше і призведе до своєчасної зміни білизни" [Дубянская 1926б: 5]. "Багато хто купує собі кольорову білизну, виправдовуючи свій вчинок тим, що така білизна більш "практична", не забруднюється. Це самообман. Кольорова білизна забруднюється так само, як і біла, але бруд менш помітний, і тому така білизна носиться набагато довше, аніж слід. Тому слід уникати кольорової білизни, яка до того ж іноді фарбує шкіру. Серед фарб і протрав зустрічаються іноді отруйні речовини (стибніт, свинець, миш'як), які можуть викликати шкірні захворювання і навіть отруєння" [Федерольф 1926: 13].

Висновок

У тексті запропоновано версію причин появи і поширення нижньої білизни в 1920-ті роки. У цей період основною турботою стало відновлення здоров'я соціуму, з цієї причини розвивалася соціальна гігієна, а масовий дискурс пов'язаний з популяризацією гігієнічних практик. Білизна розглядалась як один із засобів, який сприяє збереженню здоров'я, уберігає від поширення захворювань і забезпечує збереження репродуктивної функції тіла. Оскільки основні функції білизни пов'язані з гігієною і здоров'ям, їй не потрібна особлива різноманітність фасонів і барв, але потрібні чистота і теплота. Білизна має бути у кожного, що обґрунтовувало її масове виробництво, розповсюджені практики збереження (лагодження, штопання, прання).

Значення революційного перевороту і подальшої "культурної роботи" з точки зору набуття первинних культурних навиків соціальними групами, які займали нижче положення в ієрархії цивілізованості, важко переоцінити.

У рамках соціології тіла сформувалося нова концепція тіла в споживацькому суспільстві [Featherstone 1991; Михель 2000]: у межах споживацької культури тілу відводився статус головного

об'єкта естетичних маніпуляцій, роль засобу самовираження і конструювання себе, роль товарного знаку [Михель 2000: 12]. У Радянській Росії тілесність також була предметом спеціальних турбот, особливо в період 1920–30-х років. Суттєва відмінність від західної парадигми розвитку полягає у тому, що в цей період тіло ще не стало предметом індивідуальної рефлексії, яка характеризує споживацьку турботу про тіло. Тут основним агентом, який визначає реалізацію тілесного потенціалу людини, була держава, яка нав'язувала практики і регулювала свободу тілесного експериментування. Метою турботи влади було створення міцного, здорового, здатного до репродукції тіла, тому що "в здоровому тілі – здоровий дух"

Богданов 1936 – Богданов А. А. Гигиена женщины // Работница. – 1936. – № 14.

Бурделов 1934 – Бурделов Ф. С. За культурный быт. – Ижевск: Удгиз, 1934.

Волков 1996 – Волков В. Концепция культурности, 1935–1938 гг.: советская цивилизация и повседневность сталинского времени // Социологический журнал. – 1996. – № 1–2.

Гигиена 1925 – Гигиена и здоровье рабочего и его семьи. – Сталинград: Борьба, 1925.

Гигиена 1932 – Гигиена женской одежды // Работница. – 1932. – № 10.

Гуревич 1947 – Гуревич С. А. Личная гигиена – Л.: Ленинградский дом санитарного просвещения, 1947.

Демиденко 2000 – Демиденко Ю. Краткий курс истории белья Советского Союза // Память тела. Нижнее белье советской эпохи. Каталог выставки. – М., 2000.

Добренко 1997 – Добренко Е. Формовка советского читателя. – СПб.: Гуманитарное агентство "Академический проект", 1997.

Дубянская 1926а – Дубянская М. Личная гигиена. Ночной отдых // Гигиена и здоровье рабочей семьи. – 1926. – № 9.

Дубянская 1926б – Дубянская М. Гигиена постели // Гигиена и здоровье рабочей семьи. – 1926. – № 15.

Дуглас 2000 – Дуглас М. Чистота и опасность. – М.: КАНОН-пресс-Ц, Кучково поле, 2000.

Ершова 1931 – Ершова М. За чистое тело и гигиеническую одежду // Здоровый культурный быт. Сборник статьей. – М.-Л.: Государственной учебно-педагогическое издательство, 1931.

Как стирать 1927 – Как стирать белье // Работница. – 1927. – № 3.

Катаев, Галиуллина 1997 – Катаев Е., Галиуллина И. Из истории развития текстильной и легкой промышленности. – Ульяновск: УлГТУ, 1997.

Кашкадамов 1923 – Кашкадамов В. Гигиена одежды // Гигиена и здоровье рабочей семьи. – 1923. – № 3.

Кулябко-Сучкова 1931 – Кулябко-Сучкова Е. Как скроить и сшить белье. – Л.: Государственное учебно-педагогическое издательство, 1931.

Липовецки 2001 – Липовецки Ж. Эра пустоты. Эссе о современном индивидуализме. – СПб: Владимир Даль, 2001.

Лютович 1927 – Лютович Л. Соблюдайте личную гигиену. – М, 1936.

Михель 2000 – Михель Д. Тело в западной культуре. – Саратов: Научная книга, 2000.

Москвошвей 1928 – М. К. "Москвошвей четыре" // Работница. – 1928. – № 38.

Ноневич 1929 – Ноневич А. Гигиена повседневной жизни (жилище и одежда). – Киев: Научная мысль, 1929.

Пупарева 1932 – Пупарева Т. Личная гигиена трудящегося. – М.: Государственное медицинское издательство, 1932.

Семашко 1930 – Семашко Н. Гигиена в быту. – М.: Центржилсоюз, 1930.

Соловьев 1925 – Соловьев В. К здоровой жизни на селе. – М.: Долой неграмотность, 1925.

Сулима-Самойло 1928 – Сулима-Самойло А. Режим чистоплотности // Гигиена и здоровье рабочей семьи. – 1928. – Апрель.

Туберкулез 1923 – А. Ш. Туберкулез // Работница. – 1923. – № 1.

Федерольф 1926 – Федерольф А. Личная гигиена рабочего. Как жить – чтобы быть здоровым. – М.: Изд-во высшего совета физической культуры, 1926.

Хан-Магомедов 1996 – Хан-Магомедов С. О. Архитектура советского авангарда: в 2-х кн. – М.: Стройиздат, 1996. Кн. I: Проблемы формообразования. Мастера и течения.

Черных 1993 – Черных П. Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка. – М., 1993. – Т. 1.

Элиас 2001 – Элиас Н. О процессе цивилизации. Том 1. – СПб: М.-СПб, 2001.

Boym 1994 – Boym S. Common places: mythologies of everyday life in Russia. – Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1994. – P. 22–65.

Featherstone 1991 – Featherstone M. The Body in Consumer Culture // The Body: Social Process and Cultural Theory / Eds. M. Featherstone, M. Hepworth & B. Turner. – London: SAGE, 1991.

Featherstone 1995 – Featherstone M. Undoing Culture. Globalization, Postmodernism and Identity. L., Thousand Oaks & New Delhi: SAGE, 1995.

Giddens 1991 – Giddens A. Modernity and Self-identity. Self and Society in the Late Modern Age. – UK: Polity Press, 1991.

Lury 1996 – Lury C. Consumer culture. – London: Polity Press, 1996.

McCracken 1988 – McCracken G. Culture and Consumption: new approaches to the symbolic character of consumer goods and activities. – Bloomington & Indianapolis: Indiana UP, 1988.

Miller 1987 – Miller D. Material Culture and Mass Consumption. – Oxford: Blackwell, 1987.

Rittersporn 1991 – Rittersporn G. Stalinist Simplification and Soviet Complications. Social Tensions and Political Conflicts in the USSR 1933–1953. – NY: Harwood Academic Publishers, 1991.

Shilling 1993 – Shilling, Chris. The body and social theory. – London: Sage, 1993. – P. 1.

Solomon 1990 – Solomon S. G. Soviet Hygiene and Soviet Public Health, 1921–1930 // Health and Society in Revolutionary Russia. – Bloomington and Indianapolis: Indiana UP, 1990.

Solomon 1993 – Solomon S. G. Soviet-German Syphilis Expedition: Scientific Research on National Minorities // Slavic Review. – 1993. – Vol. 52. – No. 2. – P. 204–232.

---

[1] Емпіричним джерелом виступають тексти, фотографії і малюнки в масових журналах "Работница", "Гигиена и здоровье рабочей семьи", в методичних посібниках з гігієни побуту, в книгах з конструювання білизни періоду 20–30-х рр.

[2] З початку XX століття лляна галузь була в основному орієнтована на потреби армії та флоту. Головним стимулом її розвитку стало зростання кількості військових замовлень. У 1915 році 76% продукції йшло до інтендантства і лише 24% – на цивільний ринок. У 1916 році на військові потреби витрачалося уже 80% продукції лляної промисловості [Див.: Катаев, Галиуллина 1997: 38].

[3] Частное/общественное. Стенд выставки "Память тела: нижнее белье советской эпохи" – Санкт-Петербург. 7.11.2000–31.01.2001.

[4] Див. про епідемію сифілісу і статистику з венеричних захворювань: [Solomon 1993: 204–232]; у джерелах: [Гигиена 1925; Бурделов 1934].

[5] Див. про новий побут [Boym 1994: 22–65]; про роль літератури та бібліотек у формуванні радянської людини [Добренко 1997]; про "жизнестроение" та радянське мистецтво [Хан-Магомедов 1996].

[6] Тенденція описана німецьким соціологом Норбертом Еліасом [Элиас 2001]; про становлення рефлексивного проекту тіла див.: [Giddens 1991: 99–102].

[7] Виділено у тексті джерела.

[8] Патент № 287, класс 3а, от 30.05.1925 г.